

Марина Ігнатенко

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті аналізуються проблеми становлення та основні тенденції розвитку українських фермерських господарств у 90-х рр. ХХ ст. - поч. ХХІ ст.

Постановка проблеми. У процесі реформування організаційних основ аграрного виробництва особливе місце належало розвитку фермерських господарств. Шлях їхнього становлення був тернистим. Найактивніше фермерські господарства створювались на початку 90-х років ХХ ст. У 1992 р. було зареєстровано 2 098 господарств, у 1993 р. їх налічувалось 14 681.(1) Труднощі розвитку пов'язувалися з низкою факторів, зокрема, відсутністю на той час закону про фермерство, відсутністю державного інвестування для його розвитку. Не було системи матеріально-технічного забезпечення і обслуговування господарств. Не завжди задовольнялись клопотання громадян про надання їм продуктивних земель для організації фермерських господарств. Багато хто, скуштувавши фермерського хліба, повертався назад у колективні господарства.

Аналіз останніх досліджень. До проблеми становлення та розвитку аграрного виробництва в незалежній Україні зверталися О. Завальнюк, С. Падалка, І. Рибак, С. Саблук. Особливості розвитку фермерських господарств на засадах приватної власності досліджували В. Нечитайло, С. Живора.

Мета статті. Проаналізувати процес реформування аграрного виробництва на прикладі вивчення проблеми становлення та основних тенденцій розвитку фермерських господарств України у 90-х рр. ХХ ст. - поч. ХХІ ст.

Основний зміст статті. Нормативно-правові орієнтири розвитку фермерства були закладені у Законі України "Про селянське (фермерське) господарство" (1992 р.). Ним фермерство визнавалось як рівнозначна форма господарювання поряд із державною кооперативною та іншими сільськогосподарськими підприємствами і товариствами¹).

Тривалий час фермерство розглядалось як явище тимчасове: чергова кампанія, про яку невдовзі забудуть. Корисність фермерства бачилась виключно через призму протиставлення його ефективності збитковим колективним господарствам. Не було створено державної програми розвитку фермерства, яка б давала відповідь на основні питання його функціонування. Сприятливіші умови розвитку цих господарств створилися тільки після завершення реорганізації КСП. Адже їх члени одержували право виходу зі своїми земельними паями для самостійного господарювання, а також могли збільшувати розміри землекористування за рахунок оренди.

Динаміка чисельності фермерських господарств була такою.

© Ігнатенко Марина Миколаївна - кандидат історичних наук, доцент (РВНЗ «Кримський гуманітарний університет», м. Ялта.)

Кількість та темпи зростання числа фермерських (селянських) господарств в Україні²⁾

Роки	КІЛЬКІСТЬ	Темпи росту чисельності (у % до попереднього року)
1992	2 098	100
1993	14 681	700
1994	27 739	149
1995	31 983	115
1996	34 778	108
1997	35 393	101
1998	36 000	101,7
1999	35 509	98,6
2000	38 428	107
2001	41 599	110
2002	43042	112
2004	42533	98,3

Як бачимо, з 1994 р. кількість фермерських господарств зростала досить повільно, а протягом 1998-1999 рр. навіть скоротилася. Це зумовлювалося насамперед загальноекономічною ситуацією в державі, особливо несприятливою для цієї форми господарювання, коли багато фермерів збанкрутіли. У 1994 р. така доля спіткала 1 900 підприємців: із кожних 100 господарств розпадалося 91. На 1996 р. кількість зареєстрованих фермерів була меншою від числа тих, які вже припинили свою діяльність³⁾. На початку 2000-х років фермери, які не могли самостійно здолати перешкоди, що стримували розвиток виробництва, об'єднувалися з ефективнішими господарськими товариствами. Міцніші ж господарства виявляли все більший інтерес до кооперації та трансформувалися у великі товарні господарства. В цілому за 1992-2004 рр. число господарств зросло майже у 22 рази⁴⁾.

Існуючі фермерські господарства відрізнялися розмірами, видами діяльності, площею землекористування, числом працюючих тощо. Регіональні особливості розвитку фермерства в Україні можна побачити із наведеної нижче таблиці.

Регіональний розподіл та показники землекористування фермерських господарств у 1999 р.⁵⁾

	Кількість зареєстрованих господарств	Площа землі у користуванні, га.		Припадає в середньому на одне господарство, га.	
		Сільгосп-угідь	У тому числі ріллі	Сільгосп-угідь	Утому числі ріллі
Автономна Республіка Крим	1342	29928	26724	22	20
Вінницька	805	22736	21400	28	27

Волинська	501	8011	7305	16	15
Дніпропетровська	2755	126542	123567	46	45
Донецька	2145	71047	64312	33	30
Житомирська	366	8248	7597	23	21
Закарпатська	1382	5937	5503	4	4
Запорізька	1784	94817	90255	53	51
Івано-Франківська	579	10699	9183	18	16
Київська	1126	29272	27702	26	25
Кіровоградська	1907	102488	99562	54	52
Луганська	1444	74970	65565	52	45
Львівська	1157	26121	22503	23	19
Миколаївська	4161	102386	96521	25	23
Одеська	4527	86781	79023	19	17
Полтавська	1428	55388	53151	39	37
Рівненська	433	10493	8738	24	20
Сумська	808	29237	27829	36	34
Тернопільська	703	16820	16343	24	23
Харківська	1096	46693	43373	43	40
Херсонська	2908	104901	93828	36	32
Хмельницька	562	18384	17283	33	31
Черкаська	550	15437	14172	28	26

Найбільше фермерських господарств діяло у Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській областях, а найменше - в Житомирській. Мало їх було на Рівненщині, Черкащині, Чернігівщині.

Якщо в 1991 р. в середньому на одне фермерське господарство припадало 18,9 га сільськогосподарських угідь і 14,6 га ріллі, то в 2003 р. - 72 і 67 га.⁶⁾ В 1997-2002 рр. збільшення площі сільськогосподарських угідь в їх користуванні зумовило зростання частки фермерської землі у загальній площі угідь окремих регіонів. Найвищим цей показник був у Кіровоградській області (14%). В окремих областях він був значно вищий (у Луганській, Харківській, Житомирській він сягнув за 100 га). Найменші середні розміри сільгоспугідь мали фермери Закарпаття - по 7,2 га. В структурі земельної площі фермерських господарств була значна частина угідь, узятих в оренду, - 52,8%, у тому числі 80,5% - земельних паїв. У Запорізькій, Дніпропетровській, Львівській, Рівненській областях цей показник перевищував 60%.⁷⁾

Якщо площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств збільшилась за 1992-2002 рр. у 29,3 разу, то виробництво зерна - в 66,1, соняшнику - 89,5, цукрових буряків - 147,3, молока - 38,2, яєць - у 55,5 разу. Нижчими були темпи зростання виробництва картоплі, овочів, м'яса худоби та птиці.⁸⁾ Водночас частка фермерських господарств у валовій продукції всіх категорій господарств залишалась низькою, а рівень урожайності більшості сільськогосподарських культур був нижчий порівняно з іншими категоріями господарств. Це пояснювалось низькою якістю виділених земель, обмеженістю

фінансових можливостей у придбанні добрив, засобів захисту рослин, сортового насіння, нестачею технічних засобів для догляду за посівами та збирання врожаю. Крім того, чимало фермерів воліли не показувати у звітах про господарсько-фінансову діяльність весь валовий збір, боячись підвищення податкового тиску і обмежень у вільному розпоряджанні вировоною продукцією. Підтвердженням цього було те, що врожайність цукрових буряків у фермерських господарствах була вищою, ніж в інших категоріях господарств, хоч вирощувати їх набагато складніше, ніж, наприклад, зернові.

Виробничий процес у фермерських господарствах залишався нестабільним, зазнавав труднощів і спадів.

До причин, які гальмували розвиток фермерства, слід також віднести і ту обставину, що селяни, які вибули з колективних господарств, становили серед фермерів лише 10%. Решта - це були міські жителі або особи, що раніше не займалися сільським господарством, мали брак виробничого досвіду. Інколи через відсутність належного контролю за використанням угідь траплялося так, що надані фермерам високопродуктивні землі не оброблялись і заростали бур'янами. Вітчизняне законодавство, визначаючи механізм передачі землі, не передбачило ніяких переваг для селянина - людини, що має досвід роботи в аграрному виробництві і постійно проживає на селі. Фактично трудівники села державою ставились в однакові умови з тими міськими жителями, які захопились ідеєю фермерства. Проте, як показало життя, досвід і знання у цій справі заслуговували на увагу значно більше, ніж інші чинники.

На валових зборах і урожайності основних сільськогосподарських культур негативно позначалося недостатнє використання органічних та мінеральних добрив. Під урожай 2002 р. лише кожне сьоме фермерське господарство мало можливість вносити органічні, кожне четверте - міндобрива, кожне десяте - засоби захисту рослин⁹). Внаслідок цього не забезпечувалось навіть просте відтворення родючості ґрунтів.

Через відсутність надійних державних стимулів і несприятливу кон'юнктуру ринку у фермерських господарствах тваринництво розвивалося значно слабше порівняно з рослинництвом. Частка виробленого фермерами м'яса (у забійній вазі) протягом 1995-2002 рр. збільшилася лише з 0,6% до 2,0%, молока - з 0,4% до 2,5%. Особливо невтішними були справи в молочному тваринництві. На початок 2003 р. фермери утримували 119,8 тис. голів ВРХ (2,9%), у тому числі 37,8 тис. корів (2,7% загальної кількості у всіх формах виробництва). Невеликим було і поголів'я свиней - 69,8 тис. голів¹⁰). Стримувався розвиток справи відгодівлі і продажу молодняка ВРХ. Заходи держави щодо стимулювання виробництва м'яса у вітчизняних господарствах були малоефективними, поступово перевага віддавалася імпорту цієї продукції.

Процес розвитку фермерського господарства значною мірою стримувався через проблеми з матеріально-технічним забезпеченням, коли нерозвиненість ринку сільськогосподарської техніки й матеріалів ставила підприємця у залежність від громадських і державних господарств. Придбати необхідні знаряддя сільськогосподарської праці фермери могли, відповідно до чинного законодавства, лише через колективне чи державне сільськогосподарське підприємство. Але та техніка, що діставалась їм у вигляді списаних у колгоспах і радгоспах тракторів і комбайнів, мало кого заохочувала до землеробської праці. Особливі труднощі виникали і з придбанням пального, мастил, запасних частин тощо. Переважна частина фермерів вимушена була збирати хліб здебільшого старенькими "Нивами" і "Донами", збільшуючи з кожним роком не так намолоти зерна, як його втрати у зв'язку із зношеністю техніки. Навантаження на комбайн у цей період зросло удвічі, а в південних регіонах - учетверо. За даними обстеження, проведеного в 1999 р. Держкомстатом України, на 100 фермерських господарств припадало 45 тракторів, 10 комбайнів, 15 автомобілів. Не кращим залишалося забезпечення їх ґрунтообробною технікою, сіялками, іншими технічними засобами. Гальмом на

шляху становлення і розвитку фермерства була нестача коштів, зумовлена відсутністю цінового паритету на сільськогосподарську і промислову продукцію. Давалась взнаки і позиція деяких керівників сільгоспідприємств, які свідомо не бажали підтримувати фермерство, вбачали у ньому загрозу своїй особистій владі і монопольному становищу колективних господарств.

Однак найтрагічніші наслідки мало те, що трудівники села втратили здатність працювати самостійно, наполегливо, ініціативно. Багатьох продовжувала влаштовувати традиційна колгоспно-радгоспна система, яка не вимагала інтенсивної праці, ризику і гарантувала хоч і низький, але стабільний заробіток. Практика доводила, що за нових економічних умов справжній успіх у діяльності на землі досягався не тоді, коли переслідувалася якась тимчасова вигода, а коли ведення господарства і сам соціальний статус селянина ставав сенсом життя.

Про один із таких прикладів розповіла газета „Голос України” у матеріалі під назвою „Фермерське щастя”. У ньому йшлося про самовідданий вчинок молодії сім’ї Володимира і Людмили Онука, які відважилися створити власне господарство у Кагарлицькому районі на Київщині. Обоє постійно мешкали у Києві: він - кандидат сільськогосподарських наук, колишній викладач Національного аграрного університету; вона, також маючи сільськогосподарську освіту, працювала у Центрі виставок та ярмарків України. На початку 90-х років вони створювали хутірське господарство. Володимир взяв 50 га землі, поставив вагончик, в якому жив спочатку сам (дружина з дочками залишалася в Києві). Заклав сад, потім засіяв ниву. За виручені від продажу врожаю кошти збудували будинок і почали господарювати всією сім’єю. На літо 1999 р. господарство вже мало такий вигляд: великий цегляний будинок, садок, ферма з півсотнею корів голштинської породи, три ставки, пасіка, комбайн, два трактори, дві вантажівки. Як розповіла Людмила, кожний робочий день - це тяжка і виснажлива праця: „Просинаємося без будильника. Біжу на ферму, подоїла, молоко відправила, відв’язала худобу, на випас погнала. Прийшла - подобрала у корів. Телята стоять голодні. Дали поїсти, води принесли, напоїли. Сама не їла - куди там. Вівці голодні, випустили. І так із року в рік. Якось раз на Новий рік приїхали гості вітати нас з Новим роком. Вітають. А я стою і думаю: яке свято? Адже корови теляться...” (11).

Сім’я Онука - приклад становлення заможного українського селянина, який сміливо ламав усталені стереотипи, діяв нетрадиційно, наполегливо й сміливо з тим, щоб мати чесно здобуту власність, творити багатство своє і держави. Ще один приклад такого роду - фермер В. Горобець з Ярмолинецького району на Хмельниччині. У 1998 р., маючи в обробітку своїх 50 га і ще 300 га орендних паїв, він виростив урожай пшениці, який сягнув 46 ц/га, цукрових буряків - 670 і овочів - 420 ц/га. У тваринництві його господарство отримало 13 тис. гривень прибутку на одного працюючого, тоді як у громадському секторі цей показник становив менше тисячі.

Український досвід, нагромаджений у сфері фермерської діяльності, демонстрував кілька типів фермерських колективів. Найбільш поширеними серед них були сімейні, міжсімейні (об’єднані) та малі кооперативи фермерських господарств. В останніх майно формувалося з часток усіх членів кооперативу, а керівництво здійснювалося виборними особами. У сімейних господарствах їхні керівники разом зі своїми сім’ями спрямовували всю діяльність, здійснюючи капітальні вкладення у виробництво і одержуючи доходи, в основному від результатів власної праці. Міжсімейні фермерські господарства створювались шляхом об’єднання земельних наділів і капіталів двох чи кількох учасників для підприємницької діяльності у більш значних розмірах.

Кожна форма господарювання мала свої переваги й недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найдоцільнішими залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об’єднань, та почали з’являтися фермерські асоціації - добровільні формування, засновані на принципах

повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому. Один із прикладів такого роду - спільне підприємство „Ферма Херсонщини”, створене влітку 1995 р. на базі 18 господарств із різних районів Херсонської області. Головними завданнями об'єднання стало забезпечення фермерів матеріально-технічними ресурсами, в першу чергу технікою для обробітку землі, а також надання їм допомоги в реалізації, переробці й збереженні виробленої продукції.

Захисту економічних і соціально-політичних інтересів сільських підприємців підпорядковувала свою діяльність і створена в 1992 р. Асоціація фермерів України. У 90-і роки за її ініціативою було організовано та проведено декілька з'їздів представників селянських (фермерських) господарств. Велику роботу в цьому плані проводили також друковані видання: газети "Фермер - вільний селянин", "Наш час" та ін.

Висновки. Український досвід, нагромаджений у сфері фермерської діяльності, демонстрував кілька типів фермерських колективів. Найпоширенішими серед них були сімейні, міжсімейні (об'єднані) та малі кооперативи фермерських господарств. В останніх майно формувалося з часток усіх членів кооперативу, а керівництво здійснювалося виборними особами. У сімейних господарствах їхні керівники разом зі своїми сім'ями спрямовували всю діяльність, здійснюючи капітальні вкладення у виробництво і одержуючи доходи в основному від результатів власної праці. Міжсімейні фермерські господарства створювались шляхом об'єднання земельних наділів і капіталів двох чи кількох учасників для підприємницької діяльності у більш значних розмірах.

Кожна форма господарювання мала свої переваги й недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найбільш доцільними залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об'єднань та почали з'являтися фермерські асоціації - добровільні формування, засновані на принципах повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому.

1. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. Т. 2. Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. - К., 2001. - С. 138, 140.

2. Таблиця складена на підставі статистичних щорічників: Сільське господарство України за 1997 рік. - К., 1998; Сільське господарство України за 2003 рік. - К., 2004; Україна у цифрах у 2004 році. Статистичний довідник. - К., 2005.

3. Саблук П. Вказана праця. - С. 140.

4. Сільське господарство України за 1997 рік. Статистичний щорічник. - К., 1998. - С. 144; Україна у цифрах у 2004 році. Статистичний довідник. - К., 2005. - С. 96.

5. Сільський час. - 1999. - 6 серпня.

6. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказана праця. - С. 250; Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році" - К., 2004. - С. 324.

7. Нечитайло В.В. Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997-2002 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. - Кам'янець-Подільський, 2003. - С. 186.

8. Саблук П. Вказана праця. - С. 138.

9. Нечитайло В.В. Вказана праця. - С.189.

10. Там само. - С. 191.

11. Друженко В. Фермерське щастя// Голос України. - 1999.-13 серпня.

8 статье анализируются проблемы становления и основные тенденции развития украинских фермерских хозяйств в 90-х годах XX в. - нач. XXI в.

In the article the formation problems and main tendencies of farms development in Ukraine in 1990-s - at the beginning of 2000-s are analysed.